
UDK 821.163.42(436.3)(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. XI. 2009.

ANDREA SAPUNAR KNEŽEVIĆ

Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe

Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu

LJUBIĆEVA POVIJEST KNJIŽEVNOSTI I HRVATI NA GRADIŠĆANSKOHRVATSKOME GOVORNOM PODRUČJU

Sažetak

Šime Ljubić, hrvatski književni povjesničar u Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži (knj. II., 1869.) među kajkavske pisce ubraja i hrvatske autore s područja ondašnje zapadne Ugarske i Doljne Austrije, danas gradišćanskohrvatskoga prostora, te ih u cjelini naziva „književnost pisana kajkavštinom“. Kajkavsku i hrvatsku književnost zapadnougarske regije Ljubić stavlja pod zajednički nazivnik poglavito zato što smatra da hrvatski autori zapadnougarske regije pišu isto za kajkavce, samo ugarske kajkavce. Žanrovskim, sadržajnim, pa i stilskim obilježjima, gradišćanskohrvatska književnost bliska je dijelu kajkavske književnosti 17. i 18. stoljeća. Prema tim kriterijima mogli bismo ih vezati u jednu cjelinu, ali ne i kada je riječ o jeziku. Gradišćanski Hrvati govore čakavskim i štokavskim narječjem, a kajkavaca je među njima malo. Na cjelokupnome području koje se uzima kao gradišćansko u dijalektološkom smislu postoji samo jedan govor dvaju sela Vedešin i Umok (Hidegség i Fertőhomok) u zapadnoj Mađarskoj blizu Šoprona, koji bi se mogao smatrati kajkavskim, iako ni on nije tipično kajkavski. Najbrojniji su čakavski govori te je osnovicom gradišćanskohrvatskoga (književnog) jezika postalo čakavsko narječje, odnosno ikavsko-ekavski govori sjevernoga i srednjega Gradišća. Odgovor na pitanje zašto Šime Ljubić Hrvate zapadnougarske regije i Doljne Austrije smatra ugarskim kajkavcima trebalo bi vjerojatno tražiti u činjenici da su prvi rezultati ozbiljnijih i sustav-

njih istraživanja jezika i kulture zapadnougarskih i doljnjoaustrijskih Hrvata objavljeni istom nakon Ljubićeva *Ogledala književne poviesti jugoslavjanske* (1869.). Izvori kojima se Ljubić služio bile su ponajviše dvije knjige: *Bibliografija hrvatska iz 1860. Ivana Kukuljevića Sakcinskog i djelo Geschichte der südslawischen Literatur (Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur) Paula Josefa Šafaříka, objavljeno u Pragu 1865. godine. Ljubić preuzima podatke iz navedene literature, većinom ne provjeravajući njihovu točnost.*

Ljubićevo djelo stoji na samome početku hrvatske književne povijesti i treba ga promatrati u kontekstu vremena u kojemu je nastalo. Njegov je cilj bio „prokrčiti put“ nasljednicima koji će dalje izgrađivati književnu povijest. Iako njegovo djelo u nekim svojim postavkama nije relevantno današnjoj književnoj povijesti, ono najbolje svjedoči o njezinim samim počecima i važno je uporište daljnjega razvoja književne povijesti.

Ključne riječi: književna povijest, Šime Ljubić, gradišćanski Hrvati, kajkavska književnost.

U *Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske* (knj. II., 1869.) Šime Ljubić (1822. – 1896.) govori o dalmatinskim, slavonskim i kajkavskim piscima u razdoblju od 15. do druge polovine 18. stoljeća.¹ Čakavskoj književnosti posvećuje znatno više prostora jer smatra da „ni pjesništvo ni proza nemaju u kajkavštini takova zastupnika, koi bi se srazniti mogao s hrvatsko-dalmatinskim i sriednje vriednosti“². Među kajkavske „piesnike“ i „prostopisaoce“ ubraja i hrvatske autore s područja ondašnje zapadne Ugarske i Doljne Austrije, danas gradišćanskohrvatskoga prostora, te ih u cjelini naziva „književnost pisana kajkavštinom“. U uvodnome dijelu daje općenitu ocjenu: „Predmet radnjah kajkavskih spisatelja skoro je sasvim pobožnoga smiera, obično prostomu narodu namijenjen te jednostavne boje i podhvata; više obzira vriedan glede jezika, jer izmedju golema kala ondje se neriedtko sjaje i dragi biser. Mi ćemo i njih na dva kupa srediti, naime na piesnike i prostopisaoce.“³

1 To su sljedeća poglavlja: „Radilci Hrvatsko-Dalmatinski“ (str. 365-481), „Radilci Hrvatsko-Slavonski“ (str. 481-502), „Radilci Hrvatsko-Kajkavski na polju jugoslavjanske književnosti“ (str. 502.-537.). ŠIME LJUBIĆ, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, knj. II., 1869.

2 *Isto*, str. 504.

3 *N. mj.*

Podređena ideološkim ciljevima katoličke obnove, djela zapadnougarskih i donjoaustrijskih Hrvata 17. i 18. stoljeća imaju isključivo religiozno-didaktičku namjenu, a zajednička im je osobina jednostavnost, neposrednost u obraćanju čitatelju, razvijena retorička fraza svojstvena učenim duhovnicima toga doba, po čemu su bliska dijelu kajkavske književnosti. Uglavnom su to evanđelistari, lekcionari, katekizmi i molitvenici koji su bili namijenjeni vjerskim potrebama najširih slojeva puka. Djela nisu ponajprije pisana iz umjetničkih pobuda, nego s ciljem da duhovno koriste narodu i odgajaju ga u skladu s pozitivnim idejama kršćanskoga dobra.

Među piscima najbrojniji su franjevci koji nakon isusovaca nastavljaju zadaću narodnoga dušobrižništva te sredinom 18. stoljeća imaju važnu ulogu kako u organizaciji i održavanju vjerskih misija, u provođenju procesija i hodočašća koja su vidljivi izraz barokne narodne pobožnosti, tako i kao istaknuti nositelji gradišćanskohrvatske nabožne književnosti 18. stoljeća. Franjevački samostani u Novome Gradu (Güssing, Nýémetyvár), Željeznu (Eisenstadt, Kismarton), Željeznu na Brigu (Oberberg-Eisenstadt, Felsökismartonhegy), Svetici za Jezerom (Frauenkirchen, Fertöboldogasszony), Sambotelu (Szombathely), Šopronu (Ödenburg) i Požunu (Bratislavi) bili su središta bujnoga religioznog i kulturnog života zapadnougarske regije. Nalazeći se u neposrednoj blizini gradišćanskohrvatskih sela, franjevački samostani privlačili su u svoje redove velik broj Hrvata. Franjevci stvaraju pučku, svim slojevima pristupačnu, književno-prosvjetiteljsku djelatnost na narodnome gradišćanskohrvatskom jeziku. Franjevačka se nabožna književnost gradila na pučkoj pobožnosti i štovanju Blažene Djevice Marije. Gradišćanski su Hrvati uvijek bili veliki poštovatelji lika Blažene Djevice Marije o čemu svjedoče brojne marijanske pjesme, legende i svetišta u koja se hodočasti sve do današnjega dana, a izrazita gradišćanskohrvatska marijanska pobožnost nastaje u razdoblju baroka, kada se u zapadnoj Ugarskoj pojavljuje ideja o Marijinu kraljevstvu (*Regnum Marianum*).⁴ Štovanje Marije, jedna od

4 Usp. ANDREA SAPUNAR, „Barokne propovijedi Eberharda M. Kragela (s osvrtom na lik Blažene Djevice Marije)“, *Marija u propovijedima hrvatskih katoličkih obnovitelja*, Zbornik radova s nacionalnoga znanstvenog skupa u Splitu, 31. svibnja – 1. lipnja 2002., uredio V. Košić, Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut, Zagreb, 2004., str. 117.

ključnih odrednica pobožnosti gradišćanskih Hrvata, postaje omiljena tema franjevačke književnosti toga razdoblja.⁵

Franjevci su osobito poduzetni u tiskanju molitvenika koji su pisani za duhovno uzdizanje, pobožnost i vjersku pouku vjernika.⁶ Takvi molitvenici, knjige odobrene od crkvenih vlasti, u sadržajnome pogledu predstavljaju zbornike molitvenih tekstova, duhovnih pjesama (jačke) i katekizamskih tekstova s uputama za krijepostan kršćanski život prožet dubokim katolicizmom i marijanskom pobožnošću.⁷ Od gradišćansko-hrvatskih franjevaca Ljubić u *Ogledalu* navodi Lovru Bogovića, Bogomira Palkovića, Jeremiju Šošarića i Šimuna Kniefca. Neka djela toga razdoblja pokazuju stilska obilježja baroka pa je u novije doba uvriježeno govoriti o postojanju gradišćansko-hrvatskoga književnog baroka. Niz sličnosti i podudarnosti s djelima kajkavskih pisaca 17. i 18. stoljeća govore o snažnome utjecaju kajkavske književne tradicije na hrvatsku književnost zapadnougarske pokrajine.

5 Ona je „Mati najlipša i ljubezljiva, Divica zmožna, milostiva, zrcalo pravice, stolac mudrosti, uzrok naše radosti, turam bjelokosni, vrata nebeska, zvijezda jutarnja, obramba grišnikov, prezmožna Kraljica, patrona, Mati Kristuševa, Blažena Divica, zvjezdica, zaviće grišnikov, milosti mati, sunce milosti, svitla morska zvijezda, Rajska Diva kraljica Hrvata“. NIKOLA BENČIĆ, „Regnum Marianum“, *Hrvatske novine*, Željezno, 3. lipnja 1983., str. 3.

6 Preteča franjevačkim zbornicima najstariji je danas poznati rukopisni molitvenik gradišćanskih Hrvata, molitvenik Serafina Gyivkovicsa (1728.), koji je pohranjen u Budimpešti u Mađarskoj nacionalnoj knjižnici (Országos Széchényi Könyvtár) pod naslovom *Libellus infirmorum Deserviens Patri Hungaro-croatae conscriptus industria P. Fratris Seraphini Gyivkovics*. Molitvenik je trojezičan, hrvatski, mađarski i latinski i pisalo ga je više ruku. S obzirom na „stereotipnost“ molitava koje možemo naći u brojnim molitvenicima toga razdoblja, pretpostavlja se da je sastavljač radio pod utjecajem više uzora, mađarske, ali i hrvatske kajkavske književnosti. „Das Datum 1728 ist zwar auf dem Titelblatt zu finden, es aber wurde erst später eingetragen [...] Die Handschrift kann also bedeutend früher entstanden sein. Laut einer Eintragung auf der Seite vor dem Titelblatt war das Büchlein schon 1728 im Franziskanerkloster in Güssing im Gebrauch, was ebenfalls auf die frühere Entstehung hinweist.“ ISTVÁN NYOMÁRKAY, „Das erste handschriftliche Gebetbuch der burgenländischen Kroaten aus dem Jahre 1728“, *Studia Slavica Hung.*, 1-4/1983., str. 111-115.

7 Budući da tada još nije bilo izvornih gradišćansko-hrvatskih djela, u pravilu to bijahu prijevodi ili preradbe s latinskoga, njemačkoga ili mađarskoga jezika. Usporedo s prevodilaštvom, franjevci su bilježili stare hrvatske molitve i pjesme te stvarali nove stihove pobožnoga sadržaja. Osobito su njegovali marijanske pjesme koje bi također prevodili s njemačkoga, mađarskoga ili latinskoga jezika, prilagođavajući ih duhu gradišćansko-hrvatskoga čitatelja. Usp. IRVIN LUKEŽIĆ, *Proza u gradišćanskih Hrvata*, Rijeka – Željezno, 1997., str. 114-115.

Kajkavsku i hrvatsku književnost zapadnougarske regije Ljubić stavlja pod zajednički nazivnik ponajprije zato što smatra da hrvatski autori zapadnougarske pokrajine pišu isto za kajkavce, samo ugarske kajkavce. Po Ljubiću, Jože Ficko, „župnik u Priseki šoprunske županije napisa za ugarske kajkavce: a) *Kratak pregled staroga zakona, aliti hasnoviti nauki zibrani iz sv. Pisma staroga testamenta, I. del*, u Šoprunu 1824.; *II. del, novi zakon*, u Šoprunu 1829; b) *Razlaganje velikoga katekizmuša (po Langu)*, u Šoprunu 1836; c) *Novo Mariansko cvetje, aliti pobožne molitve*, u Kisegu 1837.; d) *Nova hiža zlatna, molećemu keršćeniku va ruke dana*, u Šoprunu 1839.“⁸. Slično navodi uz ime Lovre Bogovića: „franjevac iz varmedje šoprunske, napisa za ugarske kajkavce: a) *Hiža zlata uzidana pri s. brigu Kalvarie*, u Šoprunu 1755., 1772., 1778., 1813.; b) *Mariansko cveće*, u Šoprunu 1757.“⁹; Bogomira Palkovića: „franjevac, poznat samo za molitvenu knjižicu, koju napisa za kajkavce u Ugarskoj: *Duhovne kitica, ka je na Novom Gradu lipo cvala, ali je veća srasla i s jačkami nakićena, zeleni pri Divici Marii*, u Gjuru 1758. i u Šoprunu 1778.“¹⁰; Eberharda M. Kragela: „reda servitanskoga misnik, složi za ugarske kajkavce: *Četverovrstni duhovni perstan, ko stoji va marljivom premisljavanju četiri poslidnji dugovanjih i td. svemu hervatskomu narodu darovan*, u Šoprunu 1763.“¹¹; Matije Laaba: „župnik u Novomselu (Ujfala) šoprunske županije, isto je tako za ugarske kajkavce napisao: a) *Kratka summa velikoga občinskoga katekizmusa za učnju mlaje družine gornjih ugarskih Horvatov osebito zdelan*, u Budimu 1804. (po Šaf., a po Kukulj. 1814); b) *Veliki občinski katekismus za gornje ugarske Hrvate osobito zidelan*, u Budimu (po Šaf. prije g. 1830)“¹²; Šimuna Palatina: „ravnatelj župe u Stincu Eisenburske županije, pomagao je Čaplovića u osnivanju diela: *Croaten und Wenden in Ungarn* (Pressburg 1828), a sam je preveo Virgilove egloge u kajkavsko narječje“¹³; Mihe Galovića: „za ugarske kajkavce izdao je: *Duhovne knjižice*, u Kisegu 1804, u Šoprunu

8 Š. LJUBIĆ, *n. d.*, str. 534.

9 *Isto*, str. 523-524.

10 *Isto*, str. 524.

11 *Isto*, str. 524-525.

12 *Isto*, str. 530.

13 *Isto*, str. 513.

1811, i u Železnom mjestu 1840.¹⁴; Ambruša Kalista: „*Sv. Križni put*, u Šoprunu 1844 za ugarske kajkavce“¹⁵ i dr.

Žanrovskim, sadržajnim, pa i stilskim obilježjima, gradišćansko-hrvatska književnost bliska je dijelu kajkavske književnosti 17. i 18. stoljeća. Prema tim kriterijima mogli bismo ih vezati u jednu cjelinu, ali ne i kada je riječ o jeziku.

Gradišćanski Hrvati govore čakavskim i štokavskim narječjem, a kajkavaca je među njima malo.¹⁶ S dijalektološkoga stajališta možemo razlikovati nekoliko osnovnih skupina. Veće skupine su: 1) čakavski sjevernogradišćanski (Hati, Poljanci, Dolinji u Gradišću i nekadašnja hrvatska sela u Doljnoj Austriji, Slovačka, Moravska i pogranična Mađarska), 2) čakavski južnogradišćanski sa središtem na Stinjaki i južno od njega, 3) štokavski u južnome Gradišću (Štoji i Vlahi). Manje skupine zastupljene su s jednim ili s po dva sela: 1) čakavsko-kajkavski u Bajngrobu (Weingraben), 2) kajkavski u selima Vedešin/Hidegség i Umok/Fertőhomok u zapadnoj Mađarskoj blizu Šoprona i 3) čakavsko-kajkavsko-štokavski u Hrvatskome Grobu (Chorvátsky Grob) u Slovačkoj.

Predci zapadnougarskih Hrvata podrijetlom su s teritorijalno kompaktnoga područja u staroj domovini, tj. s područja susretišta čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga narječja, a to je područje između Kupe i njezinih pritoka, do Save i Une, zatim područja doline Une i dijela zapadne Slavonije.¹⁷ Riječ je o krajevima u kojima su do te selidbe dominirali čakavski govori, manjim dijelom štokavsko-čakavski ili pak štokavski, dok su najmanje bili zastupljeni kajkavski govori. Gradišćanski su Hrvati tijekom 16. stoljeća naselili područje od moravskoga Brna, preko slovačkoga Požuna, mađarske Đure i austrijskoga Bečkoga Novog Mje-

14 *Isto*, str. 530.

15 *Isto*, str. 537.

16 Gradišćanski su Hrvati svoj jezik uvijek nazivali *hrvatski*, *hervatskim*, *horvatskim*, a do 1921. godine većinom su pripadali Zemljama sv. Štefana i nazivali se *zapadnougarski Hrvati*, *vodeni Hrvati* (*Wasserkroaten*, *vizi horvátok*), a od 1921. *gradišćanski Hrvati*, jer je većina njih priključena austrijskoj pokrajini Gradišće/Burgenland. Ovaj naziv prihvaćen je i u Mađarskoj, Slovačkoj i Moravskoj.

17 Na temelju jezične analize Gerhard Neweklowsky sveo je prostor iseljavanja na crtu Ogulin, Karlovac, Kupom do Bihaća, Jasenovac i Velika na Uni. Usp. GERHARD NEWEKLOWSKY, *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Beč, 1978., str. 281.

sta prema jugu, pogranični prostor između Austrije i Mađarske, od Šoprona, Subotišta, Novoga Grada do rijeke Mure i Drave.

Budući da su nakon preseljenja Hrvati naselili uglavnom teritorijalno kompaktno područje, a čakavski su govori bili najbrojniji, „skoro svi pisci bili su porijeklom iz sridnjega i sjevernoga Gradišća“¹⁸, osnovicom njihova (književnoga) jezika postalo je čakavsko narječje, odnosno, ikavsko-ekavski govori sjevernoga i srednjega Gradišća. Njihov književni jezik proizašao je iz duge tradicije crkvene propovijedi i pouke, narodnoga prosvjećivanja i udruživanja, književnoga rada koji je odgovarao narodnim težnjama i potrebama.¹⁹ Kada govorimo o kajkavcima, to se odnosi na žitelje samo dvaju gradišćanskohrvatskih kajkavskih sela koja su smještena južno od Niuzaljskoga jezera, a to su Umok i Vedešin.²⁰ Većina Hrvata u Vedešinu i Umoku najvjerojatnije su podrijetlom iz srednje Slavonije, ali njihova kajkavština samo djelomično nastavlja predmigracijsko stanje u srednjoj Slavoniji, a formirana je interferencijom više kajkavskih idioma, pri čemu je vidljiv i utjecaj nekajkavskoga idioma.²¹ Znatan je međimurski utjecaj. U 16. stoljeću val migracija išao je preko Međimurja (gdje je između Legrada i Donje Dubrave bio uređen prijelaz preko Drave) i Slavoncima su se u migracijama mogli pridružiti Međimurci, kajkavci uz Muru u Mađarskoj, osobito nakon zrinško-frankopanske bune 1671. godine, kada je Međimurje bilo opustošeno. Kajkavskim se naziva i govor Hrvatskoga Groba nedaleko Bratislave, u kojemu se rabi upitna zamjenica *kaj*, ali to je zapravo čakavsko-kajkavsko-štokavski govor.²²

Od kajkavskih osobina u drugim gradišćanskim govorima, čakavskim i štokavskim, neke su vrlo karakteristične. Takve su duljine u nekim kategorijama svojstvenim kajkavštini, primjerice duljina osnove u

18 JOSIP HAMM, „Položaj i značaj gradišćanskohrvatskoga jezika unutar slavenske jezične grupe“, *Symposion Croaticon*, Beč, 1974., str. 47.

19 Usp. RADOSLAV KATIČIĆ, *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb, 1986., str. 188.

20 „Na cjelokupnom području koje se uzima kao *gradišćansko* u dijalektološkom smislu postoji samo jedan govor dvaju sela Vedešin i Umok (Hidegség i Fertőhomok) u zapadnoj Mađarskoj blizu Šoprona, koji bi se mogao smatrati kajkavskim, iako ni on nije tipično kajkavski.“ G. NEWEKLOWSKY, „O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, JAZU, knj. 6., Zagreb, 1982., str. 257.

21 Usp. MIJO LONČARIĆ, „Podrijetlo gradišćanskih kajkavaca“, *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, zbornik radova, Zagreb, 1984., str. 128.

22 Usp. *isto*, str. 121.

množini imenica srednjega roda, prema kračini u jednini u čakavskim govorima srednjega Gradišća, gubitak zanaglasnih duljina, što je karakteristika svih gradišćanskih govora, te brojne druge osobine.²³ Osobito je važan kajkavski element u leksiku. Utjecaj kajkavskoga leksika na jezik gradišćanskih Hrvata istraživali su Stjepan Ivšić (*Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata gradišćanaca*, 1971.)²⁴, Helene Koschat (*Die čakavische Mundart von Baumgarten im Burgenland*, 1978)²⁵, Gerhard Neweklowsky (*O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća*, 1982.)²⁶, Ivan Brabec (*Dijakronijski pogled na gradišćansko-hrvatski književni jezik*, 1984.)²⁷, Antun Šojat (*Baština i suvremene potrebe gradišćansko-hrvatskoga književnog jezika*, 1984.)²⁸ i dr.

Prelistamo li najstarije kajkavske rječnike, vidjet ćemo da je dobar dio leksičkoga fonda zajednički i kajkavštini i gradišćanskim Hrvatima. To najvećim dijelom možemo dovesti u vezu s podrijetlom gradišćanskih Hrvata nekajkavaca, s područja između Kupe, Save i Une te iz srednje Slavonije, dakle iz kajkavskoga susjedstva. Isto utjecajem kajkavskih doseljenika iz zapadne Slavonije koji su se u manjem broju naseljavali po Gradišću te iako njihov govor nije prevladao, ostale su neke osobine. Osim toga, poznato je da su gradišćanski Hrvati imali uske veze s kajkavskim krugovima.²⁹ Kanonske vizitacije 17. i 18. stoljeća pokazuju živu povezanost i izmjenu ljudi i svećenstva zagrebačke i đurske, a kasnije

23 O tome: STJEPAN IVŠIĆ, „Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata gradišćanaca“, priredio i dijelom obradio Božidar Finka, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971.; G. NEWEKLOWSKY, „O kajkavskim osobinama...“, str. 257-263; M. LONČARIĆ, *n. d.*, str. 121-131.

24 S. IVŠIĆ, *n. dj.*

25 HELENE KOSCHAT, *Die čakavische Mundart von Baumgarten im Burgenland*, Wien, 1978.

26 G. NEWEKLOWSKY, „O kajkavskim osobinama...“, str. 257-263.

27 IVAN BRABEC, „Dijakronijski pogled na gradišćansko-hrvatski književni jezik“, *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, zbornik radova, Zagreb, 1984.

28 ANTUN ŠOJAT, „Baština i suvremene potrebe gradišćansko-hrvatskoga književnog jezika“, *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, zbornik radova, Zagreb, 1984.

29 Pravnici Ivan Kitonić iz Kostajnice prva je osoba za koju znamo da je gradio most između Gradišća i matične zemlje. Kitoniću, koji je bio nastanjen u južnome Gradišću, grad je Varaždin 1606. godine izdao darovnicu zbog njegovih zasluga. Znamo i za Mihajla Milkovića (1709. – 1759.), rodom iz Vorištana, isusovca, koji je poučavao filozofiju u Varaždinu i pisao isusovačke drame latinskim jezikom, koje su tiskane 1735. godine u Trnavi. Usp. NIKOLA BENČIĆ, „Tendencije i glavni sadržaji starije gradišćansko-hrvatske književnosti“, *Varaždinski zbornik 1181. – 1981.*, Varaždin, 1983., str. 509.

sambotelske, biskupije. Najistaknutija osoba tih veza bio je Juraj Mulih (1694.–1754.) koji u ime isusovačkoga reda kao „missionarius vagus“ u nekoliko navrata dolazi u Gradišće, gdje potiče procvat barokne pobožnosti i gradišćanskohrvatske književnosti 18. stoljeća.³⁰ Šime Ljubić u *Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske* (1869.) o Jurju Mulihu kaže: „MULIH, GJORGJE, isusovac i apostolski poslanik, složi: a) *Duhovna pisanica kerstjanskoga nauka puna* itd. u Beču 1734. i u Zagrebu 1754. pomnoženo; b) *Obilato duhovno mliko, t. j. Nauk kerstjanski iliričkoj dičici darovan*, u Zagrebu 1754.; c) *Duhovne mervice, iliti malene molitvice od veće knjige Duhovne hrane*, u Požunu 1758 i u Budimu 1818. [...] *Duhovne jačke posluvanja apostolskoga s milostivum voljum g. Grofa Fr. Zichy biskupa gjurskoga*, u Gjuri 1750.“³¹

Mađarski slavist László Hadrovics u knjizi *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert* (Beč, 1974.), opširnoj monografiji o jeziku i književnosti gradišćanskih Hrvata u 17. i 18. stoljeću, naglašava da su gradišćanski Hrvati prije preseljenja u zapadnu Ugarsku bili u stalnome kontaktu s kajkavcima, a i u novome zavičaju pismenost im se razvija stalno pod kajkavskim utjecajem, o čemu, između ostalog, govori i crkvena terminologija u djelima koja je podudarna s kajkavskom.³² Prvi lekcionar za gradišćanske Hrvate, *Horvaczko evangyelye*, objavljen je 1732. godine u Đuri i, čini se, ima kajkavske uzore, iako je lekcionar pisan gradišćanskim čakavsko-ikavskim jezikom. Već je 1913. godine Vatroslav Jagić u *Archiv für slavische Philologie* dao općenitu ocjenu o gradišćanskim lekcionarima 18. stoljeća: „Tekst je pisan čakavskim dijalektom i ikavskim izgovorom, ipak se čini da mu je podloga bila jedan kajkavski lekcionar zagrebačke crkve...“³³ István Nyó-

30 Uz ostala djela napisao je i dvije knjižice za gradišćanske Hrvate: *Duhovne jacske* (Đura, 1750.) i *Pripravlyanye k szpovidi* (Željezno, 1748.).

31 Š. LJUBIĆ, *n. d.*, str. 492 i 508.

32 LÁSZLÓ HADROVICS, *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*, Wien, 1974., str. 26.

33 „Der Text trägt zwar Rechnung dem ča-Dialekte der i-Aussprache, scheint aber doch auf der Grundlage eines im kaj-Dialekte geschriebenen Lektionariums der Agramer Kirche zu beruhen...“ VATROSLAV JAGIĆ, „Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben: Eine bibliographische Übersicht“, *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 34 (1912.), str. 519.

márkay ukazuje na povezanost *Horvaczkog evangyelya*, dosad najstarijega poznatog gradišćanskohrvatskog lekcionara iz 1732. godine, s drugim izdanjem kajkavskoga djela *Szveti evangeliomi* Nikole Krajačevića (Trnava, 1694.). Ovo izdanje, posvećeno knezu Pavlu Eszterházyju čijemu je troškom tiskano, poslužilo je kao predložak *Horvaczkom evangyelyu*, što Nyomárkay potvrđuje nizom podudarnosti, primjerice u leksiku, uporabi glagolskih vremena (izražavanje prošlosti), sintaksi i dr.³⁴ Nije rijedak slučaj da se u gradišćanskohrvatskim djelima nađu molitve, pjesme ili ulomci tekstova iz kajkavskih molitvenika, evanđelja i katekizama, prilagođeni čakavskom sustavu. Jedan od najboljih primjera za to je molitvenik *Hiža zlata* (1754.) franjevca Lovre Bogovića, u kojemu nalazimo pjesme i molitve preuzete iz kajkavskih djela kao što su *Sveti Evangeliomi* (1651.) Nikole Krajačevića, *Put vu nebo* (1734.) Franje Sušnika i dr.

Ostaje otvoreno pitanje zašto Šime Ljubić u *Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske* Hrvate zapadnougarske regije i Doljnje Austrije naziva ugarskim kajkavcima. Iako 1843. godine Stanko Vraz u *Kolu* koje je sam uređivao objavljuje sedam hrvatskih pjesama iz zapadne Ugarske,³⁵ a Ivan Kukuljević Sakcinski 1847. objavljuje *Pěsme – s dodatkom narodnih pěsmah puka harvatskoga* koje sadrže i šest pjesama iz Austrije, odgovor bi vjerojatno trebalo tražiti u činjenici da su prvi rezultati ozbiljnijih i sustavnijih istraživanja jezika i kulture zapadnougarskih i doljnoaustrijskih Hrvata objavljeni nakon Ljubićeva *Ogledala književne poviesti jugoslavjanske* (1869.).

Prvi poznati istraživač iz Hrvatske koji je krenuo u posjet potomcima davno iseljenih sunarodnjaka bio je Fran Kurelac. On je 1846. i 1848. proputovao gotovo cijelim prostorom današnjega Gradišća i prikupio velik broj narodnih pjesama koje je objavio 1871., dvije godine poslije Ljubićeva *Ogledala književne poviesti jugoslavjanske* (1869.), u knjizi *Jačke ili narodne pėsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunkoj, mošonjskoj i želěznoj na Ugrih*, čime utire put sustavnomu

34 Usp. ISTVÁN NYOMÁRKAY, *Ein burgenländisch-kroatisches Evangelienbuch aus dem Jahre 1732*, *Studia Slavica Hung.* 19/1973., str. 391.-401.

35 STANKO VRAZ, *Narodna poesia: Narodne pesme Harvatah*, „Kolo“, knjiga br. 3, Zagreb, 1843., str. 31-35.

istraživanju pjesama gradišćanskih Hrvata.³⁶ Od zaborava je spasio velik dio narodnih pjesama, barem u tekstualnome smislu, jer su objavljene bez notnoga zapisa. Ova knjiga ne sadrži samo obilje usmenih pjesama, njih točno 700, nego je autor knjigu opremio uvodnim putopisnim bilješkama „Iz mojega života i putovanja po Ugarskih Hrvatih“, nekom vrstom terenskoga dnevnika koji je vodio na svojim putovanjima, a u njemu svjedoči o teškim uvjetima u kojima hrvatska manjina živi i izražava svoju veliku zabrinutost za njihov narodnosni opstanak. Ivan Kukuljević Sakcinski među prvima u Hrvatskoj piše o narodnome životu i nošnji Hrvata u Moravskoj u *Viencu* (br. 24) 1873. pod naslovom „Hrvatska naselbina u Moravskoj“.

Skoro dvadesetak godina nakon Kurelca gradišćanskohrvatsko govorno područje pohodio je Franjo Š. Kuhač (1863. i 1864.), a zapise s toga putovanja objavio u *Viencu* 1878. godine s naslovom „Medju ugarskimi Hrvatima“.³⁷ Gradišćanskohrvatske „jačke“ uvrštava u svoje opsežne zbirke *Južno-slovenskih narodnih popievaka* (I.-IV.), tiskane u Zagrebu od 1878. do 1941. godine. Očito nezadovoljan slabim zanimanjem u Hrvatskoj za taj dio dijaspore, na početku svojega putopisa kaže: „Ovaj put podjoh u sviet kao sliepak, jer naši književnici sa ondješnjim svietom nikako ne obće, pa me nitko ne mogaše ma ni malo uputiti o onom, što bi mi moglo trebati.“ Znatno kasnije pojavljuje se putopis o moravskim, donjoaustrijskim i ugarskim Hrvatima Ivana Milčetića objavljen u *Viencu* 1898.,³⁸ zasebno tiskan i pod naslovom *O hrvatskim naseobinama u Moravskoj, Donjoj Austriji i Zapadnoj Ugarskoj* (Zagreb, 1899.),³⁹ koji predstavlja važan prinos istraživanju jezika, povijesti i kulture gradišćanskih Hrvata.⁴⁰

36 *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonskoj i željeznoj na Ugrih*. Skupio Fran Kurelac starinom Ogulinac, a rodom iz Bruvna u Krbavi. Zagreb. Slovi Dragutina Albrechta. 1871.

37 FRANJO Š. KUHAČ, „Medju ugarskimi Hrvatima: Putopisna crta“, *Vienac*, Zagreb, 1878.

38 IVAN MILČETIĆ, „O Moravskim Hrvatima: Medju Hrvatima Donje Austrije i zapadne Ugarske“, *Vienac*, br. 27, 29, 30-32, 34, 36, 45-46, 48-50, 52, Zagreb, 1898.

39 *O hrvatskim naseobinama u Moravskoj, Donjoj Austriji i Zapadnoj Ugarskoj*. Narodopisne crtice. Sa 5 slika. Napisao Ivan Milčetić. (Pretiskano iz „Vijenca“ 1898.) U Zagrebu. Tisak Dioničke tiskare 1899.

40 Usp. A. SAPUNAR, „Milčetićeve putopise o Hrvatima Moravske, Donje Austrije i zapadne Ugarske“, *Zbornik o Ivanu Milčetiću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Ivanu Milčetiću, Zagreb, 2002., str. 135-148.

Izvori kojima se Ljubić služio ponajviše su bile dvije knjige: *Bibliografija hrvatska* iz 1860. Ivana Kukuljevića Sakcinskog i djelo *Geschichte der südslawischen Literatur (Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur)* Paula Josefa Šafaříka, objavljeno u Pragu 1865. godine. Ljubić preuzima podatke od obaju autora. Ako se podatci razlikuju, navodi oba podatka s preciznom napomenom gdje ih je pronašao, primjerice: „ŠOŠTARIĆ JERIMA, malobraćanin, napisa molitvenu knjižicu *Duhovni venec* po Šaf. II. 369, a po Kukulj. *Duhovni vertlac*, u Šoprunu 1746.“⁴¹ Riječ je o do danas nepronađenome molitveniku koji se pripisuje franjevcu Jeremiji Šoštariću (1714. – 1770.). Budući da do sada nije pronađen nijedan njezin primjerak, László Hadrovics smatra da knjiga nije ni postojala.⁴² Drugi Šoštarićev molitvenik, *Marianszko czveche* iz 1781. godine, Ljubić pripisuje Lovri Bogoviću (1723. – 1789.): „BOGOVIĆ LOVRE, franjevac iz varmedje šoprunske, napisa za ugarske kajkavce: a) *Hiža zlata uzidana pri s. brigu Kalvarie*, u Šoprunu 1755., 1772., 1778., 1813.; b) *Mariansko cveće*, u Šoprunu 1757.“⁴³ Podatci su vjerojatno preuzeti od Kukuljevića i Šafaříka jer oni bilježe isto. Ljubić ne provjerava izvore nego doslovno prenosi.⁴⁴ Jedino sigurno potvrđeno izdanje *Marianszskog Czvecha* jest

41 Š. LJUBIĆ, *n. d.*, str. 523.

42 „Der Verfasser des Werkes *Scriptores ord. min. s. p. Francisci provinciae Hungariae reformatae nunc S. Mariae* (Posonii 1879), Seraphinus Farkas erwähnt als Werk des Franziskaners Jeremias Šoštarić ein in Raab gedrucktes Gebetbuch: *Duhovni Vertlyacz. Jaurini 1746. (Recusus etiam Sopronii anno adhuc eodem)*. Da Farkas abweichend von seinem üblichen Verfahren keine weiteren Angaben macht, ist es wahrscheinlich, daß er das Buch nicht in der Hand gehabt hat, sondern den Titel aus fremder Quelle schöpfte. Es wäre nicht auffallend, daß ein Gebetbuch von Jahre 1753 denselben Titel führt, da ähnliche Titel, wie etwa auch *Duhovna kitica*, *Mariansko cveće*, *Hiža zlata* usw. von den Verfassern von Gebetbücher sehr gerne verwendet wurden. Auffallender ist, daß weder von der Raaber noch von der angeblichen Ödenburger Ausgabe jemals ein Exemplar zu finden war. So ist es fraglich, ob diese Ausgaben überhaupt existiert haben.“ L. HADROVICS, *n. d.*, str. 28.

43 Š. LJUBIĆ, *n. d.*, str. 523-524.

44 U uvodu kaže: „...u radu nisam imao koga da sliedim, te zato morao sam se svrćati siemo tamo po put pčele, koja sisa med s ovog i s onog cvjeta, da sakupi i prinese sladkih sokova, birajući iz različitih knjiga, časopisa i rukopisa sve ono što na moj predmet spada, slagajući i uredjujući sve po duhu poduzeta si diela. Njeke sam knjige naših narodnih spisatelja pred očima imao i raskudio, ko što sam mogao; ostale sam ili samo naznačio ili priložio im dotični sud, što je koi drugi odprije o njih izrekao.“ Š. LJUBIĆ, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske*, knj. I., 1864., str. 6.

izdanje iz 1781.,⁴⁵ dok prethodna nisu potvrđena. U kasnijim se izdanjima *Marianszko Czveche* pojavljuje još 1803. (izdavač Simeon Kniefac), 1827., 1836., 1848., 1849., 1850., 1870., 1871. i 1872. godine.⁴⁶ Prvo izdanje *Hiže zlate* pojavilo se 1754. godine, i to u 1500 primjeraka, kao što stoji u predgovoru djela.⁴⁷ Ljubić prema Kukuljeviću navodi godinu 1755.⁴⁸

Franjevcu Bogomiru Palkoviću (1714. – 1778.) Ljubić pripisuje djelo „*Duhovna kitica, ka je na Novom Gradu lipo cvala, ali je veća srasla i s jačkami nakićena, zeleni pri Divici Marii*, u Gjuru 1758. i u Šoprunu 1778.“⁴⁹ Podatak preuzima od Šafaříka.⁵⁰ Danas se Palkoviću pripisuje i molitvenik *Duhovni vertlyacz* (1753.) u suautorstvu s Lovrom Bogovićem. U predgovoru autori govore o *Slabikaru* (početnici) kojemu je danas izgubljen trag. Molitvenik *Duhovni vertlyacz* (1753.) Bogovića i Palkovića vjerojatno je ista knjiga koju Kukuljević, Šafařík, Ljubić i drugi pripisuju Šoštariću.

Ljubićevo djelo stoji na samome početku naše književne povijesti i treba ga promatrati u kontekstu vremena u kojemu je nastao. Kao što i sam kaže: „Hrvatska, a rekao bi i ciela jugoslavjanska grana nije ipak do sada poviestnika svoje narodne književnosti našla! Pored takvog po-manjkanja nakanio sam prvi korak učiniti, i ako ne drugo a ono barem prokrčiti put ponješto nasljednikom u osnovanju celokupne jugoslavjanske književne poviesti“⁵¹, njegov je posao pionirski i predstavlja jedan od prvih pokušaja književne povijesti. U takav posao trebalo je uložiti golem trud, osobito u tadašnjim burnim vremenima o kojima godine 1863. svjedoči njegov suvremenik Ivan Kukuljević Sakcinski: „možebit da će s vremenom biti, kad domoljubna naša mladež poraste, koja će možebit sretnija i mirnija vremena živiti, nego li mi stariji književnici,

45 Usp. LUDWIG KUZMICH, *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*, Burgenländische Forschungen, Sonderband X, Eisenstadt 1992, str. 61-62.

46 Usp. *isto*, 61-62.

47 Usp. *isto*, str. 27.

48 Usp. IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*, Zagreb, 1860., str. 24.

49 Š. LJUBIĆ, *n. d.*, knj. II., str. 524.

50 Usp. PAUL JOSEF ŠAFAŘÍK, *Geschichte der südslawischen Literatur (Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur*, Hrsg. von Josef Jiriček, Prag, 1865., str. 374.

51 Š. LJUBIĆ, *n. d.*, knj. I., str. 5-6.

kojima sred različitih borbah javnoga života, za mirnu radnju duševnu i za trudna iztraživanja književna jedva vremena preostaje⁵². Ljubićev je cilj bio „prokrčiti put“ nasljednicima koji će dalje izgrađivati književnu povijest. Iako njegovo djelo u nekim svojim postavkama nije relevantno današnjoj književnoj povijesti, najbolje svjedoči o njezinim samim počecima i važno je uporište daljnega razvoja književne povijesti.

Izvori i literatura

- BENCSICS, NIKOLAUS, „Abriß der geschichtlichen Entwicklung der burgenländisch-kroatischen Schriftsprache“, *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 17/1971., str. 16-28.
- BENČIĆ, NIKOLA, „Von der barocken Frömmigkeit zur geistigen Erneuerung der burgenländischen Kroaten“, *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1982*, Band 14, Graz, 1983., str. 247-259.
- BENČIĆ, NIKOLA, „Tendencije i glavni sadržaji starije gradišćansko-hrvatske književnosti“, *Varaždinski zbornik 1181.–1981.*, JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1983., str. 507-513.
- BENČIĆ, NIKOLA, „Regnum Marianum“, *Hrvatske novine*, Željezno, 3. lipnja 1983., str. 3.
- BENČIĆ, NIKOLA, *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921.*, Sekcija DHK i Hrvatskog centra P.E.N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb, 1998.
- BRABEC, IVAN, „Dijakronijski pogled na gradišćansko-hrvatski književni jezik“, *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, zbornik radova, Zagreb, 1984.
- BREU, JOSEF, *Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschliessenden Gebieten*, Wien, 1970.
- CSAPLOVICS, JOHANN VON, *Croaten und Wenden in Ungarn: Ethnographisch geschildert*, Pressburg, 1828.

52 I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Bibliografija hrvatska. Dodatak k prvomu dielu. Tiskane knjige*, Zagreb, 1863., Predgovor.

- *Gradišćanski Hrvati*, ur. Z. Črnja, M. Valentić, N. Benčić, Čakavski sabor, Zagreb, 1973.
- *Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik /Burgenländischkroatisch-Kroatisch-Deutsches Wörterbuch*, Zagreb – Eisenstadt, 1991.
- HADROVICS, LÁSZLÓ, *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*, Beč, 1974.
- HAMM, JOSIP, „Položaj i značaj gradišćanskohrvatskoga jezika unutar slavenske jezične grupe“, *Symposion Croaticon*, Beč, 1974.
- IVŠIĆ, STJEPAN, „Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata gradišćanaca“, priredio i dijelom obradio Božidar Finka, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971., str. 723-798.
- JAGIĆ, VATROSLAV, „Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben: Eine bibliographische Übersicht“, *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 34/1912., str. 497-532.
- KARALL, ANDREAS, *Das religiöse Schrifttum der heute burgenländischen Kroaten bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, teološka disertacija, Beč, 1967.
- KATIČIĆ, RADOSLAV, „Lingvističke dimenzije jezičnoga položaja gradišćanskih Hrvata“, *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb, 1986., str. 186-194.
- KOSCHAT, HELENE, *Die čakavische Mundart von Baumgarten im Burgenland*, Wien, 1978.
- KUČEROVA, KVETOSLAVA, *Hrvati u Srednjoj Europi*, Zagreb, 1998.
- KUHAČ, FRANJO, *Južno-slovenske narodne popievke*, Zagreb, 1878. – 1941.
- KUHAČ, FRANJO, „Medju ugarskimi Hrvati: Putopisna crta“, *Vienac*, br. 40-50, Zagreb, 1878.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, IVAN, *Bibliografia hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*. Zagreb, 1860.

- KURELAC, FRAN, *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i željeznoj na Ugrih*, Zagreb, 1871.
- LONČARIĆ, MIJO, „Podrijetlo gradišćanskih kajkavaca“, *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, zbornik radova, Zagreb, 1984., str. 121-131.
- LUKEŽIĆ, IRVIN, *Proza u gradišćanskim Hrvatima*, Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvatov, Rijeka /Željezno, 1997.
- LJUBIĆ, ŠIME, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, knj. I., 1864.; knj. II., 1869.
- MERŠIĆ, MARTIN ml., *Znameniti i zaslužni Gradišćanski Hrvati*, Čakavski sabor, 1972.
- MILČETIĆ, IVAN, „Hrvatski književni prilozi iz Međimurja i okolice grada Šoprona“, *Grada za povijest književnosti hrvatske, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, knj. 8., Zagreb, 1916., str. 395-461.
- MILČETIĆ, IVAN, *O hrvatskim naseobinama u Moravskoj, Donjoj Austriji i Zapadnoj Ugarskoj. Narodopisne crtice. Sa 5 slika.* (Pretiškano iz “Vijenca” 1898.) U Zagrebu. Tisak Dioničke tiskare, 1899.
- MILČETIĆ, IVAN, „O Moravskim Hrvatima. Medju Hrvatima Donje Austrije i zapadne Ugarske“, *Vienac*, br. 27, 29, 30-32, 34, 36, 45-46, 48-50, 52, Zagreb, 1898.
- NEWEKLOWSKY, GERHARD, *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Wien, 1978.
- NEWEKLOWSKY, GERHARD, „O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, JAZU, knj. 6., Zagreb, 1982., str. 257-263.
- NYOMÁRKAY, ISTVÁN, „Das erste handschriftliche Gebetbuch der burgenländischen Kroaten aus dem Jahre 1728“, *Studia Slavica Hung.*, 1-4/1983., str. 111-115.
- NYOMÁRKAY, ISTVÁN, „Ein burgenländisch-kroatisches Evangelienbuch aus dem Jahre 1732“, *Studia Slavica Hung.*, 19/1973., str. 391-401.

- NYOMÁRKAY, ISTVÁN, *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen*, Wissenschaftliches Institut der burgenländischen Kroaten, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- ŠAFAŘÍK, PAUL JOSEF, *Geschichte der südslawischen Literatur (Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur)*, Hrsg. von Josef Jiriček, Prag, 1865.
- *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, gl. urednik I. Kampuš, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995.
- SAPUNAR, ANDREA, „Barokne propovijedi Eberharda M. Kragela (s osvrtom na lik Blažene Djevice Marije)“, *Marija u propovijedima hrvatskih katoličkih obnovitelja*, Zbornik radova s nacionalnoga znanstvenog skupa u Splitu, 31. svibnja – 1. lipnja 2002., uredio V. Košić, Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut, Zagreb, 2004., str. 117-126.
- SAPUNAR, ANDREA, „Milčetićevo putopis o Hrvatima Moravske, Donje Austrije i zapadne Ugarske“, *Zbornik o Ivanu Milčetiću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Ivanu Milčetiću, Zagreb, 2002., str. 135-148.
- ŠOJAT, ANTUN, „Baština i suvremene potrebe gradišćanskohrvatskoga književnog jezika“, *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, zbornik radova, Zagreb, 1984.
- TORNOW, SIEGFRIED, *Burgenlandkroatisches Dialektwörterbuch: Die vlachischen Ortschaften*, Berlin, 1989.
- UJEVIĆ, MATE, *Gradišćanski Hrvati*, Zagreb, 1934.